

Bengi László

Kollíziók és alternatívák a modernségkutatásban

Lengyel András *Irodalom és modernizáció – kollíziós szerkezetben* és *A modernség gondolkodástörténetéhez* című kötetéről

Lengyel András két kötete szorosan összetartozik. A könyvek külső megjelenése e téren akár megtévesztő is lehet: míg a korábbi, nagyméretű, igen apró betűkkel szedett és közel sem vékony *Irodalom és modernizáció – kollíziós szerkezetben* egyértelműen kapcsolódó, de külön utakon járó írásokból áll össze, addig a vékony, szinte zsebkönyvméretű, mindössze hét tanulmányt magában foglaló *A modernség gondolkodástörténetéhez* annak ellenére is a monografikus áttekintés felé hajlik, hogy első pillantásra önálló, portrészzerű szövegekből épül föl. Az Ignotus-, Osvát-, Juhász Gyula-, Csáth-, Babits-, Szabó Dezső- és József Attila-életmű egy-egy kérdéskörét középpontba állító tanulmányokban ennek megfelelően jóval kevesebb szerep jut a mikrofilológiai vizsgálódásoknak, s a kötet inkább afféle széles látókörű tablót állít össze a magyar irodalmi modernség kérdéseiről, a tárgyalt írókat jellemző gondolkodási irányokról.

A modernség gondolkodástörténetéhez (a továbbiakban GT) József Attila-tanulmányában megfogalmazott szemléletmód a két munka célkitűzésének összefoglalásaként is olvasható: „Nem egy konvencionálnak kell megfelelni, hanem az adott problémát célszerű minél pontosabban tematizálni és végiggondolni.” (GT, 140) A(z irodalmi) modernség kérdéskörének minél alaposabb és rétegzettebb átgondolása végett Lengyel András figyelme – ahogy a kötet címe is jelzi – erőteljesen a gondolkodástörténeti összefüggések felé fordul. Az irodalom pedig, értsük bármily tágan, végső soron csak az egyik forráscsoport a gondolkodásbeli alapállások történeti megértéséhez, jóllehet alighanem az egyik legjelentősebb, mert legösszetettebb – módszertanilag persze ekként közel sem problémátlanul kezelhető – forrás. A kötet ebből adódóan éppannyira törekszik arra, hogy az irodalom távlatából minél rétegzettebb képet tudjon adni a modernségről, mint ahogy arra is, hogy a modern gondolkodásmódok összefüggésébe ágyazva az irodalomtörténeti folyamatokat is minél több síkon értse meg.

Juhász Gyula kapcsán például Lengyel András arra a következtetésre jut: „Az »egyhangúnak« mondott Juhász neve legalább három, markánsan különböző költő fedőneve.” (GT, 41) Ez a megállapítás azonban nem csupán önmagában, a Juhász-életműre vonatkoztatva érdekes. Juhász munkásságának a maga összetettségében való újraértése azért is lényeges, mert annak „megértése és leírása közelebb visz a születő magyar irodalmi modernség szükségképpen variációgazdagságának, s e sokszínűség, beépített, törvényszerű buktatóinak megértéséhez” (GT, 42). Irodalom- és gondolkodástörténet egymást megvilágító vizsgálata során a portrészzerűen tárgyalt írók példái elsősorban a magyar modernség belső feszültségekkel terhelt történetét tárják föl, s ezért, a kötet célkitűzése felől nézve annak ellenére sem

„hiányzik” Ady, Kosztolányi, Móricz és így tovább, hogy önálló tanulmány szereplőiként nem, legfeljebb említésekben jelennek meg.

Az *Irodalom és modernizáció – kollíziós szerkezetben* (a továbbiakban K) előjáró szavában Lengyel András mint „habitustörténetet” (K, 10) határozza meg saját kutatási és érdeklődési területét. Önnön feladatáról pedig ennek jegyében – a 2018-as kötetből már idézett önleírással összhangban – azt írja: „A modernitást lehetővé tevő, sőt közvetlenül létrehozó »modern« habitus, működésben való megértése és leírása.” (K, 9) A kötet változó hosszúságú tanulmányai, miközben egyes résztémák vállaltan eltérő mélységű vázlatát adják, vita-indító, vitára buzdító módon, egyszersmind kérlelhetetlen eltökéltséggel exponálják a modern habitus magyar összefüggések által meghatározott alapkérdéseit.

Ahogy már a kötet cím is célratoróen jelzi, Lengyel szerint „a »modern« magyar történelem alakulástörténete alapvetően s föloldhatatlanul kollíziós szerkezetű” (K, 9). Ekként még a boldog időknek nevezett szakaszok sem beszélhetők el valamely harmonikus egyensúly erősen egyszerűsítő képzete jegyében; a modern magyar történelem mindig is feszültségekkel volt teli, sőt e feszültség – mint a kollíziós szerkezet eredője – lényegi jellemzője volt. A kötet tanulmányai nemegyszer éppen azért igyekeznek összetorlódó kulturális-konceptcionális redőződéseket bemutatni, mert e vitakérdéseket „a magyar történettudomány (s az irodalomtörténet-írás) [...] önkényesen redukálta, s a kedvezőnek vélt trendet »ki- és fölnagyította«” (K, 9). Innen érthető, miért hangsúlyozza Lengyel többször is az olyan jelentős modern írók „kétélkűségét”, alkotói beállítottságának kettősségét, mint Ignotus, Juhász Gyula, Babits, vagy éppen Ady (GT, 59, 97; K, 164). Szintén a kínálkozó és nem példa nélküli egyszerűsítésekkel szembeszegülve keresi az értekező – Juhászhoz vagy Osváthoz, bizonyos szempontból Csáthhoz hasonlóan – kifejezetten az összetett vonásokat Szabó Dezső 1910-es évekbeli munkásságában. De hasonló kutatói szemléletmód fejeződik ki Juhász és Szabó Dezső egyszerre ellentétes és rokon szerepének rövid, ám annál lényeglátóbb és érdekesebb fölvetésében (lásd GT, 60), vagy abban a megállapításban, hogy Csáth Géza – életének minden szörnyűsége ellenére, sőt éppen azért – „engedte megszólalni a modernség traumáit” (GT, 69).

Babits Mihály egy verséről szólva Lengyel András a mindig több tudásra törekvés mozzanatát emeli ki: „Ez az attitűd a modernség szülötte, de egyben már a modernséggel való elégedetlenség eredménye is. A vágyban a modernség és a modernségkritika bontatlan egységben jelenik meg.” (GT, 96) Az a meglátás, hogy a modern gondolkodás önmagára is mintegy szükségszerűen kritikusan (is) tekint, nem hagyja érintetlenül a két kötet szemléleti kereteit sem. Ha ugyanis – továbbgondolva e viszonyt – az irodalom nemcsak a modern habitus(ok) kifejezőjének, hanem (ön)kritikájának is tekintendő, akkor azt sem lehet magától értetődőnek venni, milyen viszony áll fenn irodalmi és történelmi modernség között. Akadnak például irodalomtörténészek, akik az esztétizáló modernség sikerének zálogát részben egy olyan szétválasztásban látják, amely az irodalmi-művészeti modernséget leválasztja a technikai-ipari, sőt a társadalmi modernizációról. Ám nem szükséges osztani ezt a – sarkítotttnak vélhető, s valóban könnyen azzá is váló – látásmódot annak elfogadásához, hogy irodalom és élet között szüntelen olyan rétegzett és akár ellentmondásokkal tűzdelt kapcsolatrendszer szövődik, amely az alkotást nem pusztán az életvilág viszonyainak megérzésként szemléli, sőt nem is elsősorban azok kritikájának lehetőségeként veszi számba, hanem az irodalmat nyelvművészetként kezelve az önmegértés hangsúlyosan ideológiai ballasztoktól megkönnyebbedett formájaként gondolja el. Egyszerűbben fogalmazva: ha a magyar modernség kollíziós szerkezetű is, ebből még nem következik, hogy az irodalom történetében feltétlenül ugyanott és feltétlenül ugyanazon kollíziók érvényesülnek.

Lengyel András szóban forgó tanulmányainak többsége nem az irodalom nyelvművészeti teljesítményét fürkészi, hanem társadalmi-történelmi habitusok kifejeződéseiként,

szimbolizációjaként olvassa a tárgyalt életműveket. Ezt az olvasati lehetőséget aligha érdemes tagadni. Annak ellenére sem, hogy ez a közelítésmód természetesen messze nem meríti ki az irodalom tapasztalatát, vagyis azt, amit és amiért olvasunk – már ha olvasunk, és nem inkább tartózkodni akarunk nem is pusztán társadalmi-szellemi környezetünk, hanem mindenekelőtt önmagunk megértéséértől.

Bármifajta szembenézés föltehetőleg mindig az önmagunkkal való szembenézéssel kezdődik, a saját álláspontunk kockára tevésével. A modernségről szóló két kötet, amikor „nem kész” monográfiaként állítja be magát, hanem töredékes formájukban is közrebo csátja szerzőjüknek az utóbbi években e tárgyban írt tanulmányait, akkor nem kis részben éppen ezt teszi meg. Ahogy Lengyel maga írja a vaskosabb gyűjteményről: *„Ha van érdeme e könyvnek, [...] akkor éppen az, hogy érzékelhetővé teszi annak a sok és mindenféle nem-irodalmi fejleménynek és az irodalomnak az érintkezését és (rejtett) összefüggés-hálózatát.”* (K, 10) Ez az önleírás egyfelől a tudományköziség figyelmet érdemlő vállalásáról ad hírt. Másrészt viszont azt is sejteti, hogy Lengyel szerint az irodalmi autonómia (nem kis részt pont a modernségben született) fogalma napjainkban elégtelennek bizonyul: nemcsak hogy nem segíti a korszak értelmezését, sőt éppen elfedi annak kollíziós természetét, de szigorú értelemben a maga korában sem volt érvényes. Föltevése sok szempontból arra szolgált, hogy egy kollíziós szerkezetű irodalmi-kulturális térben lehetővé tegye bizonyos pozíciók elfoglalását, illetve az érintkezési pontokon kialakuló egymásra hatásoknak a „kezelését”.

Az irodalom autonómiájának kérdése rávilágít arra, hogy a Lengyel által követett értelmezésmódot végső soron az irodalom eszközszerű felfogása jellemzi: a vizsgált művek és életművek a magyar modernség gondolkodás- és eszmetörténeti sajátosságainak minél összetettebb leírását szolgálják. Nehezen vitatható, hogy hiábavaló próbálkozás irodalomról beszélni olyan írások kapcsán, amelyek nyelvi erő híján vannak, s esztétikai tapasztalatban sem igazán részesítenek. Am éppannyira bajosan tartható valamiféle szintisztán irodalmi szöveg föltételezése is mindaddig, amíg az irodalmi mű elkerülhetetlen nyelvi-sége nem különül el élesen és kivétel nélkül minden egyes köznyelvi beszédmódtól. Ha a hétköznapi megnyilatkozásaitól a maga teljességében elváló nyelv művészetként értjük, a hermetizmus nemcsak elérhetetlen, de nagymértékben értelmetlen is.

Hiába csábító, mégis túl könnyű lenne úgy vélekedni, hogy az irodalom önelvű és esz-közjellegű megközelítése problémátlanul megfér egymás mellett. Nem mintha a maguk eltérő szempontjai szerint emez értelmezési irányok ne vezethetnének más, de egyaránt érvényes eredményekhez. Végképp bajos lenne elvitatni az értekező szabad döntését az általa előnyben részesített szemléletmódot illetően mindaddig, amíg választása nem tagadja a másféle döntések jogát és érvényét. Csakhogy nem a párhuzamosan futó érve-lések önmagukban tekintett meggyőző ereje a nehézség forrása, hanem az igen eltérő irányú közelítésmódok viszonyának kérdése. Még ha külön-külön jól működik is a két irodalomértelmező felfogás, kapcsolatuk egyfajta skizofrén képletet eredményez – mondjuk ki: a modernsége jellemző kollíziós szerkezetet hoz létre. Míg az önelvűség képviselői számára az irodalom eszközszerű kezelése azzal fenyeget, hogy az alkotás történeti-tár-sadalmi összefüggéseinek kidolgozása partvonalra szorítja az olvasás sajátosan esztétikai tapasztalatát, addig a habitustörténeti érdeklődés az önelvű értelmezést ítéli a lehetséges szempontok sokaságát szegényítő-ritkító önkorlátozásnak. Minthogy pedig mindkét álláspont öngazolásképpen egyazon mód fordulhat a „jobbán értésnek” a „gazdagság” s „mélység” fogalmaira épített jelszavához, arról ebben az összefüggésben nyugodt szívvel elmondható: ideológia. Ehelyett korunk egyik legfeszítőbb, közel sem eldöntött kihívásának látom, milyen válaszokat kínál a fentihez hasonló kérdésekre (többek között természet- és bölcsészettudomány viszonyának problémájára vagy a digitális bölcsészet megosztó, a látványos eredmények mellett látványos kudarcoktól is tarkított föllépésére).

Ahogy mondani szokták, akinek kész válasza van, az „vagy nem gondolkodik, vagy nem mond igazat”. Lengyel András munkásságának – megítélésem szerint: elvitathatatlan – érdeme, hogy mindegyre szembeemegy a kérdés szőnyeg alá söprésével és az elbizakodottan könnyű válaszok hangoztatásával.

Mindkét kötet élén egy elméleti jellegű írás áll: az *Irodalom és modernizáció – kollíziós szerkezetben* a habitualizációról szóló gondolatmenettel kezdődik, *A modernség gondolkodástörténetéhez* első tanulmánya pedig a szimbolizáció szerepét vizsgálja Ignotus gondolkodásában. Az utóbbi kérdés jelentősége túlmutat az elemzett életművön. A szimbolizáció folyamata ugyanis az irodalmi és nem irodalmi motívumok érintkezésbe lépéseként is értelmezhető, és így hozzájárul az eme kapcsolódási-torlódási pontokon bekövetkező történések föltárásához, melyeket nagymértékben nyelvek találkozásaként mutat föl. Ezzel pedig jelzi, ha a szépirodalom autonómiája nem is teljes, függetlensége érdemi módon figyelembe veendő.

Zavaróan hatnak ugyanakkor azok a megfogalmazások, amelyek – felerősítve az irodalom eszközzellegű fölfogását – közvetlen, a túlzott egyszerűsítés gyanúját keltő egybevágóságokra utalnak irodalmi alkotás és annak társadalmi közege között. Miközben Lengyel András a cenzúra kapcsán „*a szimpla tiltásként felfogott cenzúránál bonyolultabb, már belsővé tett önszabályozó rendszer*” körültekintő – a mélylélektan belátásaira is építő – leírásáig jut, a gondolatmenet jószerevével erőszakos rövidre zárásaként hat a megállapítás, hogy mindez „*végző soron a termelési mód internalizálása*” (GT, 13). A Babits-tanulmányban erre emlékeztető kijelentéssel találkozunk az olvasó: „*Ez a »modern« episztémé, amelynek prototípusa, megteremtője a tőke logikája, s amelyet ez a logika fejez ki a legtisztábban, de amely nem marad meg a tőkeértékesülés folyamatában, hanem univerzális – absztrakt – formát ölt.*” (GT, 85) A mondat második fele ugyanakkor mintha éppen azt mondaná, hogy amit az első tagmondatokban olvasunk, vagyis tőke és modern episztémé szoros és kölcsönös egymásra vonatkoztatása, az mégsem olyannyira közvetlen és magától értetődő, s így talán nem is a legalkalmasabb fogalmi keret a modernség megközelítéséhez. Ennek nyomán akár még az a kérdés is fölmerülhet, hogy – együtt például az önkifejezés problémájával – nem az elméleti-fogalmi keret bizonyos fokú tisztázatlansága és rövidre zártsága hozza-e létre a modernség némely antinómiáját? Fontos azonban leszögezni, hogy nem azt jelenti ez a kérdés, a magyar modernség kollíziós szerkezetű-e – ezen a téren Lengyel András vizsgálódásait igencsak meggyőzőnek látom –, hanem hogy mindenkor ott húzódnak-e a törésvonalak, ahol Lengyel föltételezi.

„*A szerep, azaz az én-azonosság lehetetlensége, az embert sokféle relációba beállító, alkalmazkodásra készítő modernitás pszichológiai alaproblémája.*” (GT, 54) – állítja Juhász Gyula kapcsán Lengyel András. Ez alapján viszont – az identitás elérhetlensége folytán – a közvetlen önkifejezés is lehetetlen. Csakhogy a gondolatmenetben szinte rögvest ezt követően „*az önmagát, létérzékelését kifejező szerző*” (GT, 54) kerül szóba, egy Juhász-versről pedig azt olvassuk: „*Magas rendű önkifejezés.*” (GT, 51) Valójában az a kijelentés is a szerepek mögött rejlő önazonosság feltételezésére megy vissza, mely szerint a „*mű maga pedig végző soron mindig szerep*” (GT, 51), hisz csak egy stabil identitásképlet teszi az egyén valamely megjelenését önmagához képest szerepként meghatározhatóvá. A szerep egymásnak részben ellentmondó fogalmai újfent kiemelik az első tanulmányban önkifejezés és önelrejtés kettőseként tárgyalt szimbólumfogalmat. Ámde ez nem közelebb, inkább távolabb visz a szerző alakjától, vagy, innen nézve, képződményétől. Amennyiben a habitus, az „*alkat*” (GT, 59, 65) egyéninek és társadalmi sajátos összefonódása, egy adott korban lehetséges beállítódás és magatartásforma, akkor éppúgy óvatos körültekintéssel alkalmazható rá szerep és önazonosság kétszótatú képlete, mint az irodalmi szimbolizáció legalább annyira nyelvi, mint lelki folyamataira.

A habitualizáció szintűgy összetett, a benne részt vevő tényezők közvetlen megfelelését fölülíró jelenség: „*az eltérő habitusokat nem pusztán az egyéni adottságok alakították ki, azok elsődlegesen egy mélyebb változásra, a társadalomban végbemenő szociokulturális változásokra vezethetők vissza*” (K, 13). A habitusok történeti elemzésének nehézsége nem kis részben pont a „nem pusztán...”, hanem...” és az „elsődlegesen” jelezte súlypontok megfelelő arányának eltalálásában rejlik. Előbbi azt sejteti, a korszakban érzékelhető hatások nem írják elő a kialakuló habitust, hanem teret nyitnak a különbségek játékának: a habitualizáció nyitott és dinamikus változó folyamat. Hasonlóképp megfontolandók Lengyel Andrásnak a tehetségre hivatkozás tautologikus, üres voltáról ugyanitt megfogalmazott érvei. Mindeközben viszont a művészet lényegi sajátosságának tetszik, hogy nem kizárólag a saját koráról és korának szól – miközben persze arról is! –, hanem képes más korok olvasóival is párbeszédet kialakítani, és érvényesen fölvetni olyan kérdéseket, amelyek nem is annyira a maga, mint inkább épp a befogadó korára vonatkoznak. Ezért bár kétségtelenül az irodalomtörténet-írás egyik fontos lehetőségeként vehető számba a habitustörténet, arra a művészi hatóerőre kevésbé tud rámutatni, ami miatt némelyekből lelkes, szenvedélyes olvasók válnak.

Aki a bölcsészet bűvárlására adja fejét, azzal kénytelen szembesülni, hogy a szaktudományos magyarázó erő nem önmagában hordja legitimációját, hanem arra is rá kell kérdeznie, hogy miből fakad a művészetek jelentősége a befogadók számára. Más kérdés, hogy az áltudományok terjedésével lassan a természettudományok is hasonló cipőben járnak. Sokak számára – s talán ez az, ami a modern habitusba jóval kevésbé fért bele – napjainkra már nem tűnik föl elégséges válasznak, hogy például az orvostudomány abban leli igazolását, hogy az orvoslás révén a betegek egy része meggyógyul, s így nem elegendő a betegség megszüntetésének lehetőségeit tudományosan kutatnia, hanem azt is be kell mutatnia, hogy a gyógyulás folyamata általa, az orvostudomány segítségével megy végbe. Lengyel András nem annyira az irodalmi szövegnek műalkotásként történő vizsgálatában látszik munkájának igazolását keresni, hanem történészként: nem az olvasás esztétikai tapasztalatára, hanem a múlt korok megértésének – szintűgy nehezen kétségbe vonható – jelentőségére hivatkozik a jelenben élők számára. Ekként az irodalomolvasás örömeinek és a művek nyelvművészeti teljesítményének ecsetelését számon kérő bíráló – hacsak, tévesen értve az irodalom önelvűségének föltevését, nem akarja azt állítani, hogy az irodalomnak márpedig nincs önmagán kívül történeti dimenziója – könnyen célt téveszt. Ugyanakkor érdemes kiemelni, hogy Lengyel szerteágazóbb tematikájú kötete többször elmozdul az olvasás kérdésének az irányába. Például a parasztság olvasási szokásaival és írásgyakorlataival foglalkozó tanulmányban az irodalom szociokulturális feltételeinek, a modern habitus formálódásának és az olvasás tapasztalatának a kérdései nem egymástól idegen problémaként jelennek meg, hanem egymással szoros érintkezésben.

A modernség kollíziós szerkezetének megértésében nem mellőzhető szerep jut annak, hogy Lengyel – bár nem tagadja az egyéni döntések jelentőségét – úgy írja le a modernség történeti dinamikáját, mint amelyre előbb-utóbb mindenkinek reagálnia kell, annak vonatkozásában sajátos magatartásformát kialakítania. Vagyis a modernizációnak az életvilág egészét átható folyamatai révén végül senki nem maradhat merőben független a modernségtől: „*A modernségből való kizáródás marginalizál – vagy idővel megteremti a »modernnek« modern ellenpólusát.*” (K, 15) Összhangban azzal, hogy a modernséghez hozzátartozik önmaga felett gyakorolt kritikája, az antimodernizmus bizonyos formái is a modernség részévé válnak, minthogy idővel a modernség szociokulturális és történeti jelenségeitől ódzkodók is a modernséghez képest határozzák meg helyzetüket. A modernség tehát azért kollíziós szerkezetű, mert a mérvadó törésvonalak elsősorban nem a modernségen kívül, hanem azon belül (is) húzódnak. Más kérdés, hogy ez *mutatis mutandis* minden

korszakra érvényes – már ha nem dőlünk be olyan idealisztikus vagy inkább falanszter-szerű ködképeknek, melyek szerint történetileg lehetséges lenne minden emberi akarat egybetalálkozása.

Lengyel András – az élet és a kommunikáció fölgyorsulása, és a fizikai (és mentális!) terek tágulása, a másokkal, a „másikkal” és az idegennel való találkozás esélyének megnövekedése mellett – a modernséget meghatározó szociokulturális változást lát abban, hogy az irracionalizálódás dinamikájának következtében a viszonylagosság „habitusformáló” tapasztalattá válik (lásd K, 15–23). Túl azon, vajon ebben az összefüggésben az irracionalizálódás-e a legszerencsésebb kifejezés, meglepő módon a modern habitus elemzése rövid úton a kapitalista termelési rend egyoldalú elutasításába vált át: „Rombolja és deformálja a fogyasztót, s rombolja és deformálja előállítóját. A világot pedig – felelőtlenül – szennyezi. A feladat, a csereérték előállítás, belülről teszi irracionálissá a termelést és a fogyasztást, s bár ennek következményei rejtve maradnak, természetesnek látszanak: kártékonyak.” (K, 23) A fogalmazás erősen affektív jellege azért lehet megütköztető a tanulmány olvasója számára, mert néhány sorral korábban Lengyel András a nemzeti közösgéptapasztalat erősítésének retorikáját éppen hogy annak erős és elkerülhetetlen affektivitása folytán mondja irracionálisnak („Egy »képzelt közösség« szolgálata azonban nem marad, nem maradhat meg a racionalitás keretei között, óhatatlanul verbálissá és affektívóvá válik.” [K, 22]). Természetesen szó sincs arról, hogy a kapitalizmus bizonyos jelenségeit ne lehetne joggal kárhozatni. Az idézett részlet azonban éppen azért látszik írójuk reflektálatlan elfogultságára utalni, mert a maga irracionálisával erősen az általa bírált modern beállítottsághoz kötődik. (Ehhez hasonló „a »kommunikációt« megtervező »kampányguruk«” kapcsán – igaz, csak zárójelben – elejtett megjegyzés: „Utóbbiak persze tudatos rosszhiszeműséggel, a felismert/megalkotott szimbólumok manipulatív hasznosítására törekedve [hoznak létre jelképeket]. Tehetségük tehát: tehetség, de mérgezett s mérgező tehetség.” [GT, 16] A túlzó és alighanem méltánytalan általánosítás nemcsak azt az önbeteljesítő jóslatként ható közhelyet idézi meg, hogy a politika mint olyan mindenkor erkölcstelen, hanem maga is egyfajta cenzurális műveletet hajt végre: a kampánytanácsadók tevékenységének racionális helyett érzelmi elutasítására játszik.)

Lengyel Andrásnak abban persze valószínűleg igaza van, hogy a modernség nem írható le merőben racionális programként, ugyanis ez a modernségkép számos, a kort jellemző tapasztalatot elfedni látszik. Ugyanakkor racionalitás és irracionális bajosán állítható szembe egymással tisztán pozitív és tisztán negatív pólusokként (mint ahogy a fentebb az irracionalizálódás oldalára sorolt affektív, érzelmi reakciók sem vehetők számba csupán bűnös örömök forrásaiként, hanem sokszor jelentős cselekedetek motívumaiként szolgálnak). Ennek megfelelően pedig talán a kapitalizmust sem szerencsés fehéren vagy feketén látni. Már csak azért sem, mert ezzel a könyv saját célkitűzéseivel kerül szembe, s egy, az antinómiák mögött meghúzódó normatív modernségfogalom árnyképét vetíti föl.

A kollíziós szerkezetben gondolkodás egyik veszélye s a kapitalizmus egyoldalú megítélésének következménye az ellentétek kiélezése. (Alighanem a merev dichotómiák mindenkor joggal ébresztenek gyanakvást.) Lengyel András pontosan érzékeli ezt a veszélyt: „Az uralkodó (s legfőleg, korok és rezsimek szerint, a pólusokat fölcserélő) feketefehér értelmezés természetesen nem sokat ér: durván egyszerűsítő és megtevesztő, de – tetszik vagy sem – még ma is nagyon erős pozíciókkal bír.” (K, 118) Az utóbbi megjegyzés érvényét, s vele gondolkodásunk akaratlanul is fönnálló szociokulturális feltételezettségét erősíti meg, hogy az oppozíciókban gondolkodás Lengyelnél éppúgy megjelenik, mint ahogy bizonyára jelen sorok írójának munkáiban is. Aligha hiszem, hogy lenne irodalom- vagy társadalomtörténész, aki teljesen szabadulni tudna e séma napjainkban is oly erős (félre-)értelmező erejéből adódó kísértéstől-csábítástól.

Föltehetőleg összefügg a kollíziós szerkezet feltételezésével és az ebből következő némely oppozíció kisarkításával az is, hogy Lengyel hajlik eszmei harcot látni az irodalomban, illetve átfogóbban a modern magyar kulturális életben. „Az elejtett, alkalmi utalások is mutatják: a Nyugat szerkesztője (Osvát), politikai értelemben, személyiségvédő konzervatív volt. (A kultúrharcban azért tűnhetett föl »radikálisnak«, mert egy »szabadságharcos« folyóirat szerkesztője volt, s a »modernekn« s az »antimodernekn« harcában az egyik nagy ütközőpont éppen a személyiség lehetőségeinek meghatározása körül alakult ki.)” (GT, 37) Csakhogy az így kirajzolódó kulturális teret – Bourdieu mezőelméletére alludálva – a lehetőségek tereként, pontosabban szólva játéktérként is meg lehet közelíteni, nem pusztán az eszmei küzdelmeket reprezentáló harctérként.

A dichotómiák jellemzője, hogy a szembeállított fogalmakat merevvé, egysíkúvá teszik, megfosztják összetettségüktől és rétegzettségüktől. Ebből a szempontból lehet érdekes a következő, a könyvben egyébként szintén zárójelben szereplő megállapítás: „A magyar ellenkultúra, amely a munkások mozgalmánál nem állt meg, s a »polgári« elégedetlenség »tudományos« és kulturális kifejeződésévé szélesedett, a kapitalizmusra adott válasz volt.” (K, 23) Egyetlen mondatról aligha várható el annak árnyalt érzékeltetése, hogy a kapitalizmushoz fűződő viszony a magyar modernségben mennyire széles skálán és nem is csak egyetlen dimenzióban változott, és az itt „szélesedésként” megjelölt folyamat sem egyetlen irányba mutató mozgást jelentett a korban. Abban a tekintetben azonban a szóválasztást félrevezetőnek látom, hogy a modernség kollíziós szerkezete nem írható le hivatalos kultúra és ellenkultúra kétosztatú szemben állásaként. Sem egyik, sem másik nem igazán mutatkozott egységesnek, hanem – egymással is vitázó csoportokból és alkotókból állván – szintén osztottnak, azaz önmagán belül is kollíziós szerkezetűnek volt mondható. Hozzá kell persze ehhez tenni, hogy Lengyel András ezzel foglalkozó írásai, sőt *A modernség gondolkodástörténetéhez* egésze számos alkalommal kifejezetten törekszik ennek a sokféleségnek a bemutatására.

A két kötet írásai javarészt igen bonyolult hatások és erőviszonyok mentén alakuló modernség képét rajzolják ki. Kultúra és ellenkultúra egyszerre érintkező és feszültséggel teli területei között lépten-nyomon elsőre meghökkentő kapcsolatokkal lehet találkozni. A *Nyugat* éppen azért adhatta „*áttételesen a kor finom rajzolatú mentális arcképét*” (K, 23), mert nem egy homogén ellenkultúra teremtette meg, hanem a legkülönfélébb irányokba ható, a hivatalos kultúrához mérten igen eltérő pozíciókból induló törekvések sajátos összjátékaként jött létre. Lengyel András kutatásai egy-egy vitatható megjegyzés ellenére is jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar irodalmi modernség alakulástörténetének megértése ne hivatalos és ellenkultúra egyszerűsítő szembeállításának avitt irodalomtörténeti képletét örökítse tovább.

Kevésbé meggyőző azonban, ahogy Lengyel alapvetően ellentétként kezeli viszonylagosság és racionalitás viszonyát. Hiszen a racionalizmus hagyománya legalább annyira, ha nem sokkal inkább forrása a dolgok viszonylagosságát elfogadó gondolkodói belátásnak, semmint ellentéte annak. (Még akkor is, ha a viszonylagosság maga sem tekinthető egynemű bölcséleti hagyománynak és magatartásformának.) Ha pedig a viszonylagosság szorosabban kapcsolódik a másik megértését célzó erőfeszítéshez, mint az értékek tagadásához – s a másik megértésére aligha csupán addig van szükség, amíg valaki meg nem állapítja, mit kell vagy helyes a másinak gondolnia –, akkor egyoldalú értékítéletet lehet gyanítani abban, hogy Lengyel András a viszonylagosságnak csak sajátos történeti feltételek között tulajdonít értéket: „Az, hogy a viszonylagosság-tapasztalat funkciója 1918 előtt mégis jórészt pozitívan ítéltető meg, annak az átmeneti helyzetnek köszönhető, amelyben a lebontandó megbontása és eltakarítása még teremtő rombolás volt, s nagy fejlődés előtt nyitott tért.” (K, 24) Túl azon, hogy a dőlten kiemelt „teremtő rombolás” akár félelmetesen is hangozhat,

az idézett mondat a normatív modernségfelfogás ellentmondásosságát is jelzi. Miközben ugyanis a modern gondolkodás kollíziós szerkezetét csak az egymással szembenálló felfogások egyidejű méltánylása révén lehet bemutatni, a történetelem erősen célelvű, szekularizált üdvtörténeti felfogása a modernség antinómiáinak a modernség afféle modernizálása révén történő meghaladhatóságát sugallja. (Véleményem szerint hasonló ellentmondás a már érintett Ignótus-értelmezésben is fölsejlik: „Azaz a »fekete zongora« s annak ignótusi interpretációja egyszerre hívja föl a figyelmet a szimbólum teljesítőképességére és inherens történeti korlátaira.” [GT, 19]) Ennek ellenére Lengyel András nem simítja el „mindazokat a gyűródéseket”, s nem fődí el „mindazokat a disszonanciákat, amelyek ezeket az évtizedeket ténylegesen jellemezték” (K, 24). Összességében meggyőzően érvel amellest: „A »boldog békeidők« élmény- és tapasztalatszerkezetében tehát nagyon is sok disszonancia kapott helyet.” (K, 25).

A modernség kollíziós szerkezetét hangsúlyozva és kiterjesztve Lengyel András megfontolandó föltevését fogalmaz meg arról, hogy – jöllehet a modern magyar irodalom emblematikus folyóiratának továbbra is a *Nyugatot* tartja – „az 1890-ben indult *A Hét* [...], bár a modern magyar irodalom előzményeként és előkészítőjeként szokás emlegetni, valójában a modern habitus megszületésének legfontosabb fóruma volt.” (K, 26) Ezzel a megállapítással Lengyel nyitva hagyja azt a lehetőséget, hogy a magyar irodalmi modernség jelentkezése nem a *Nyugat* indulásához, hanem mintegy két évtizeddel korábbi dátumhoz köthető. Jelképes alaknak ez esetben Ignótus bizonyul, aki nemcsak *A Hétn*ek volt már a 20. századot megelőzően publicistája, hanem – mintegy jelezve a folytonosságot – a *Nyugat* létrejöttében is meghatározó szerepet játszott. A kötetben föloldatlanul marad azonban az ellentmondás, hogy egy másik tanulmány szerint, noha Ignótus „volt a lap legkreatívabb eszmetermelője, a »modern« habitus egyik leghatékonyabb előkészítője, szóba öntője és alakítója”, „amikor az utak 1906-ban elváltak, kiválása *A Hétből* már önmagában is a magyar szellemi élet belső átalakulásának egyik le nem tagadható jelzése lett: a magyar irodalom korszakhatárhoz ért” (K, 139). Másutt viszont ismét a Kiss József lapjának modernségét sejtető megfogalmazást olvasunk: „*A Hét* a magyar modernitásnak a *Nyugattal* rivalizáló, ahhoz mérten egy másféle alakváltozatát képviselte” (K, 208).

Aligha kérdés, hogy a 20. század első évtizedének közepén fontos változások zajlottak a magyar irodalomban. Ám önmagában az ekkortájt föltételezett történeti hangsúlyváltásból még nem következik, hogy a magyar irodalmi modernség is ekkor, alapvetően a *Nyugattal* vette kezdetét. Jöllehet e folyóirat jelentősége Lengyel szerint is kétségbevonhatatlan a magyar modernség történetében, a „kulturális funkciómegosztás” révén létrejövő helyzet igencsak komolyan veendő feladatot jelent az irodalomtörténet-írás számára: „E váltás természetesen azzal járt, hogy az irodalmi köztudatban a *Nyugat* nagyon gyorsan elhomályosította *A Hétn* teljesítményét. S ez az elhomályosulás szorosan vett irodalmi szempontból érthetőnek, sőt szükségképpen fejleménynek tekinthető. De ezzel, paradox mód, a *Nyugat* mélyebben fekvő speciális újdonságát is magával húzta, elhomályosította.” (K, 139)

Az *Irodalom és modernizáció – kollíziós szerkezetben* kötet legnagyobb részét, közel kétharmadát érthető módon a *Változatok a modernizációra* című rész teszi ki. Az előtte álló, *A kommunikáció-technológia szerepéről* című közbevetés fölerősíti azt az érzést, hogy nem monográfiát tartunk a kezünkben. Nem mintha ez a rész nem kapcsolódnék a kötet alapvetéséhez és a bevezető fejezethez. Ott a modern habitus meghatározó jellemzőjeként került szóba az élet felgyorsulásának és a távolságok csökkenésének érzése, aminek pedig aligha elhanyagolható vagy alábecsülhető eleme a közlés új csatornáinak kialakulása, illetve egyáltalán a kommunikáció gyorsaságának növekedése. Az itt olvasható írások számos új, illetve kevésbé ismert adatot gyűjtenek egybe e változások tényezőiről, illetve hatásairól.

Sok szempontból kezdeményező munkának tekinthető annak a felemás szerepnek a terjedelmes elemzése, amely az új kommunikációs útvonalak által tagolt helyzetben a parasztságnak jutott. Az oppozicionális logika felerősödése ugyanakkor itt is érzékelhető veszélye a kollíziós szerkezet előtérbe állításának. „*A hagyomány: autoritás, s amíg tekintélye megvan, megkérdőjelezhetetlen, maga is öntörvényű előíró hatalom. [...] A hagyomány pedig igazán hatékony csak statikus, nem vagy csak nagyon lassan változó körülmények között lehet.*” (K, 37) A hagyomány torzító, leszűkítő szemlélete ez, amely mesterségesen élezi ki hagyomány és változás ellentétét.

Kétségtelen, hogy a hagyomány megmerevedhet, ekként pedig gátja lehet az új jelenségek értelmezésének és az azokra való adekvát reagálásnak. Ebből azonban aligha lehet általánosítani: az irodalmi-művészeti vagy éppen gondolkodástörténeti hagyomány éppen azt közvetíti a befogadó számára, ami a történetileg eltérővel való szembesülés révén érzékelhetővé és megérthetővé teszi a jelen nem szükségszerű voltát. A történetileg különbözővel, a másikkal folytatott párbeszéd pedig az önmegértésnek éppen hogy a saját magunk kritikus mérlegre tételét ösztönző formája. Segít ugyanis távolságot tartani önmagunktól, ebből a távlatból tekinteni magunkra, s a dolgok viszonylagosságának jegyében meglátni esetleges kisszerűségünket is. A hagyomány tehát éppúgy ösztönzője lehet a dolgokra való kritikus rátekintésnek, mint ahogy a rosszként érzékelt adottságok racionális megváltoztatására tett törekvésnek is.

Elképzeltető persze, hogy bár a fenti mondatok fogalmazása óvatlanul általánosító, azok csupán a korabeli parasztság hagyományfüggésének leírására szolgálnak. Ez a függőség kétségtelenül komoly kérdéseket vet föl, ámde a – tanulmány más eredményeihez mérten – sommásan negatív és ebben a formában nem kellően alátámasztott értékítélet helyett még ez esetben is indokoltabb lett volna a paraszti hagyományfelfogás árnyaltan rétegzett megközelítésére törekedni, s annak egyszerűsítése helyett a hagyományhoz fűződő viszony eltérő változataira irányítani a figyelmet. Ironikus módon mintha Lengyel András itt annak az egyneművé torzító történetírói hagyománynak lenne foglya, amelyet több ponton a tanulmány példás módon von kérdőre. Olyannyira, hogy hevesége néha már méltánytalanságba fordul át: a néprajztudománynak „*az ideologikus fogantatású, romantikus »néptudomány«*”-ként való megbélyegzése (K, 43) sem a 19. századi etnográfia helyzetéről és belső viszonyairól, sem az azóta eltelt több mint száz évről nem látszik tudomást venni. Még ha igaz is, hogy a „*»népi«* kategória a 20. század egyik legsikeresebb, bár fölöttébb ellentmondásos eszmetörténeti kategóriájának tekinthető, alapvető folyamatok megérthetetlenek nélküle” (K, 109), ebből aligha szűrhető le a néprajztudomány mint olyan téves beállítódása.

Figyelemre méltó, egyúttal még elvégzendő kutatási feladatot is kijelöl az, hogy a tanulmány viszonylag keveset szól a parasztság képzésének formális és informális fórumairól, azok jellegéről, hatékonyságáról és tagoltságáról. Még kevesebb szó esik a parasztság – ismét széles skálán mozgó – olvasási szokásairól. Ezen ismeretek részleges volta folytán a kérdéskör felmérése az írásgyakorlatok előtérbe állításával csak hiányosan valósítható meg. Mint ahogy szintén kétségeket ébreszthet, hogy a különböző társadalmi rétegek egyre egyneműbb, mind homogénizáltabb képében gondolkodva a tanulmány előrehaladásával annak érvrendszere is megbomlik, és a mérlegelő következtetések helyét egyre inkább ítélkező fordulatok veszik át. Ezért a tanulmány a hozzá fűzött végjegyzetben megfogalmazott célkitűzést végső soron pontosan úgy és szinte azonos okokból nem teljesíti, ahogy és amiért az ott kétségtávol nem jogtalanul, bár némiképp egyoldalúan kárhoztatott korábbi kutatások sem tudták: „*Írásom, értelemszerűen, szemben áll a magyar történetírás modernizációs eufóriájával éppúgy, mint a 19/20. századi hatalmi szerkezet (ma már nem is nagyon leplezett) apologetikájával. Szemben áll a »népi«* kultúra romantikus átesztetizálásának, a valóságos viszonyokat elfedő, »átíró« nagyon szívós hagyományával is.” (K, 64)

Botorság lenne azt hinni, létezik értéksemleges elemzés vagy az affektív elemeket teljeskörűen kikapcsoló, maradéktalanul racionális érvelés. Ha más nem is, emberi végeségünk gátat szab ennek. Ebből adódóan a modernség normatív felfogását sem lehet egyszerűen meghaladni. Így az sem oly meglepő, hogy Lengyel András érvelésében a normativitást sugalló ítéletek is olyan belátásokhoz vezethetnek el, amelyek relevánsan irányítják rá a figyelmet eleddig kevésbé komolyan vett, súlyukhoz mérten elhanyagolt kérdésekre.

A velünk egyetértőket meggyőzni nem nagy művészet – Lengyel András azonban mintha nemegyszer épp azokhoz szólna, akik nem, vagy legalább nem teljesen értenek vele egyet, sőt teljességgel talán soha nem is fognak egyetérteni vele. A modernség értelmezésére tett kísérlete ezért valószínűleg nem a leghálásabb feladat, ám annál fontosabb és tiszteletet érdemlőbb vállalkozás. Aki ugyanis veszi a fáradságot, és nyitott figyelemmel olvassa a szerző írásait, az aligha téveszti szem elől, hogy Lengyel András nemcsak impozánsan hatalmas tudásanyagot mozgat, hanem rendre olyan váratlan gondolkodástörténeti összefüggésekre mutat rá tanulmányaiban, amelyek biztosnak hitt előfeltevéseink, kényelmesen ismételt sémáink következetes újragondolására ösztönöznek. Az érzékeny elemzések által fölvetett izgalmas és összetett kérdések sokasága ekként messze nem áll meg egyes részproblémák feszegetésénél: magában hordja modernségképünk lényegi megújításának esélyét.

(Quintus, Szeged, 2017; Pytheas, 2018)